

СРЕДНОВЕКОВНАТА И ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КУЛТОВА АРХИТЕКТУРА НА ТЪРНОВО (XIII - XIX в.)

(Приемствеността като основа за развитието на търновските църкви)

МАРГАРИТА ХАРБОВА

Великотърновските църкви - средновековни, възрожденски и следосвобожденски, съхраняват духа на българското православие, силата на излъчване на духовно осветеното място и извяват присъствието на християнската общност в селищната среда. Те се възприемат и днес като възлови опорни точки за градоустройствената структура, участват като основни ядра в съвременния живот на старопрестолния град. Тези селищни и манастирски църкви, изградени и преустройвани в различни периоди от историческото развитие на града, разкрили изцяло или частично своите тайни, пазят свято паметта на старинния град, своето силно въздействащо пространство и извяват ролята на приемствеността като основа за развитието на култовото строителство (фиг. 1).

Неизменни остават във времето посланията на християнската църква като дом на Бога и храм на човека, като място за духовно усъвършенстване, за единение чрез словото и песнопението. Архитектурното пространство, силата на символа, стенописите, иконописата, дърворезбената украса, произведенията на художествените занаяти чрез своето взаимодействие създават силно въздействащата атмосфера на храма. Създадената хармония се усвоява и възпроизвежда във всеки следващ исторически етап, оставил свой знак за развитието на храма, в неговото разширяване и принудително създаване на нова архитектурна среда, под диктата на нови обществено-политически условия. Независимо от превратностите на времето обаче интериорът на храма създава заложения творчески потенциал, своето духовно излъчване, архитектурно-художествения заряд, изявен в пространството.

Характерно е възприемането на "святото място" с неговата концентрация на духовна енергия, с възпроизвеждането на "чудодейната сила", белязана със знаците на вратата - кръст, икона, свещена вода, свещена скала, като елементи на свещеното пространство. Духовно осветеното място е свързано с преклонение и общение с прадедите, с паметта и традициите на етническата общност и неговата сила се възпроизвежда дори след продължителен период на изоставяне след разрушение от природни стихии или неприятелски нападения. В периоди на иноверско владичество мястото на християнския храм е знак за националната идентичност и неговото възраждане със средствата и възможностите на покореното местно население е от съществена важност. Извършваните магичес-

ки практики, свещеността, възвръщат "силата на мястото", неговата святост. Възстановяват се духовните измерения на етноса, мястото му чрез съхранената традиция и символиката на храма в структурата на селищната среда, макар и без подчертана изява в общия силует. Продължава, макар и на "народностно ниво", развитието на църковния интериор като съсредоточие на изкуствата, съобразени с човешкия мащаб и светоусещане, претворили човешката представа за Божествения свят. Характерен пример е църквата "Св. Георги" в така наречената "Асенова махала", където личат основите на апсиди от по-стари храмове, върху които стъпва по-късно изградената, съхранила най-святото място - олтарното пространство. Макар и обезличена след превземането на града от османските турци през 1393 г., покрита със скатен покрив, във вътрешното пространство въпреки преустройствата може да бъде "разчетена" по-ранната пространствена организация, твърде близка до съхранената до наши дни църква "Св. Петър и Павел". Би могло да се предположи, че над средището в молитвения салон (наоса) се е издигал във височина купол (фиг. 2), стъпил върху свободно стоящи колони. Разширението в западна посока през XVI в. бележи следващ етап в развитието на храма при съхраняване на "святото място".

Духовното излъчване на свящото място се възприема и използва и от османците след завладяването на старопрестолния град. В новосъздаваните средишни ядра и мюсюлмански махали, изградени на мястото на заварени средновековни структури, на мястото на християнски храмове, изцяло или частично разрушени, израстват ислямски култови ансамбли или отделни джамии, възвестяващи чрез архитектурата на храма победата на исляма. Типичен пример е изградената от Фируз бей - един от изтъкнатите военачалници на Баязид I, Хисар джамия, северозападно от двореца на българските царе, върху основите на разрушена църква на хълма Царевец (фиг. 1).

Ако се приеме хипотезата за съществуването на средновековен жилищен квартал от времето на Второто българско царство, разположен между двете извивки на реката, южно от хълма Трапезица, защитен от напречна крепостна стена¹, би могло да се предположи съществуването на християнски църкви, на местата на които след XIX в. се изграждат църквите "Св. Спас" (1861), "Св. Константин и Елена" (1873), "Св. Богородица", следвайки законите на приемствеността (фиг. 1).

Паметта на "святото място" бележи силата на етнокултурния корен, който през XIX в. намира условия и възможности за изява чрез архитектурата на храма - чрез кули-камбанарии, куполи, пластично членение на фасадите като елементи и акценти на селищния силует; както и в градоустройствената тъкан, продължила своето развитие. Християнската общност, съхранила във вековете на османското владичество спомена за своето минало, запазила в съзнанието на поколения наред светите места от българското средновековие, като знаци на свободната си държавност, намира чрез архитектурното пространство една от формите на своето възраждане. В наслояването на архитектурно-градоустройствените пластове във Велико Търново се откроява особено ярко

характерът на Българското възраждане, в основата на което остава заложен творческият потенциал в структурирането на селищната среда от времето на Българското средновековие.

В началните векове на османското владичество чрез съхранените и продължили своето съществуване и развитие селищни и манастирски църкви се запазва великата тайна на духовно общение вътре в храма, мистиката, създавана в пространството чрез декоративни елементи, чрез стенописите и иконите като своеобразни мостове между човека и Бога. С нови изразни средства и по-голяма свобода на изказа търновските църкви, градени през XVIII - XIX в., продължават във времето архитектурно-строителната традиция и подчертават свободата на човешкия дух чрез устрема на пространството нагоре към свода или купола като покритие на молитвения салон, чрез осветлението - все по-обилно и умело насочено, изявило по нов начин жизнеността и сиянието на християнския храм, чрез подчертано по-големите размери на църквите, създаващи ново самочувствие и достолепие на християните. Кулите-камбанарии, куполите се изявяват отново като акценти в селищния силует, бележат мястото на източноправославния храм, ролята му в структурирането на градската среда. Църквите, градени в този нов етап в развитието на култовото строителство - "Св. Константин и Елена", "Св. Кирил и Методий", "Св. Богородица" и др., обаче съжителстват със запазили своя архитектурен образ автентични църкви от Второто българско царство, сред които се откроявала църквата "Св. Петър и Павел", "Св. Богородица" и др.

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ЦЪРКВИ НА СТАРОПРЕСТОЛНИЯ ТЪРНОВГРАД

Българското средновековие в Търново, превръщането на града в столица на Второто българско царство, и чрез символичния знак - освещаването на църквата "Св. Димитър Солунски", издигната от търновските боляри - братята Асен и Петър при обявяване въстанието срещу византийската власт в 1185 г., отбелязва чрез християнското култово строителство ролята на града като духовен и културен център на възстановената българска държавност.

В **"столичния период" на града (1185 - 1393)** църковната архитектура бележи своята кулминация. В укрепеното градско ядро, обхванало скалистото плато на хълма Царевец се изграждат дворцовата църква, патриаршеската "Св. Възнесение Господне", спомената в Синодика на цар Борил като **"майка на църквите в българското царство"**; значителен брой манастирски и енорийски църкви, които се откроявали като архитектурни доминанти на фона на крепостните стени, следващи и доизграждащи във височина живописните извивки на скалния масив. Характерен елемент за голяма част от тези църкви е куполът със своя висок барабан, възприеман като акцент за уличните пространства и малки площадни уширения във вътрешното, укрепено пространство, но и при поглед отвън - от околните - Трапезица, Света гора, Девинград и Арбанашкото плато, както и от средновековните жилищни квартали. Патриаршеският ансамбъл, изграден на най-

високата тераса на хълма Царевец - изявеното от терена военно-стратегически и добре защитено място, стъпва върху останките от укрепен манастир от XII в., а патриаршеската църква е съобразена с основите на ранновизантийска базилика. Подчертана е приемствеността на духовно осветеното място.

- В жилищния квартал, наречен "Новий град", или Асенова махала, обхванал срещуположните склонове на хълмовете Царевец и Трапезица и по-равнинните участъци покрай двата бряга на река Янтра, са разкрити останките на пет манастирски ансамбъла, сред които се откроява царският манастир "Великата лавра" с църквата "Св. 40 мъченици", с неговата представителна функция и възлово място в структурата на старопрестолния град. Разкритите северно от манастира - по днешната улица "Кл. Охридски", каменни сводове в приземните етажи на средновековни жилищни сгради, надстроени в по-късен исторически етап, доказват съжителството на манастирските братства и местното християнско население, както и ролята на манастира като духовно, културно-просветно, но и производствено средище за добив на желязо според археологическите проучвания. Това разкрива особеното значение на градските манастири като възлови композиционни ядра за развитието на селищната структура, както и включването им като самостоятелно отбранявани ядра в отбранителната система на престолния град. Разкритата крепостна стена с нейните отбранителни кули, следваща извивката на реката, доказва включването на манастира "Великата лавра" като елемент в системата за отбрана. Северно от царския манастир, покрай брега на реката, са изградени и манастирът "Света Богородица" и на североизток - манастирът "Св. Петър и Павел" (фиг. 1), а срещу него - на срещуположния бряг, се е издигал манастирът около другата царска църква - "Св. Димитър". Съществуват данни, че и църквата "Св. Георги", изградена в подножието на хълма Трапезица, е била също манастирска. Трябва да се предположи, че населението на укрепения средновековен жилищен квартал, характерен със съсредоточието на пет манастира, е било пряко свързано с това духовно и културно присъствие и е представлявало част от интелектуалната среда на града със своето участие в религиозния и просветен живот. Липсата на махленски църкви в тази част на града доказва ползването на манастирските като средища на религиозна и просветна дейност.

Старопрестолният Търновград се е налагал безспорно като възлов духовен административно-управленски и културно-просветен център на Второто българско царство, с подчертан стремеж да се равнява с Цариград, да се наложи и като "опора за православната вяра и официалната църква"², със свое специфично зониране и органично вписване в природната даденост. При поглед от укрепените ядра на хълмовете Царевец и Трапезица - "Царевград Търнов" и "Градът Трапезица", особено внушително и силно въздействащи са се възприемали манастирите в квартала "Новий град", открояващи се със своята композиционна схема и куполи на манастирската църква като доминанти и знаци за духовната принадлежност на ансамблите, налагащи се и със своя обем над каменните къщи, долепени една до друга, следващи денивелацията на скалис-

тите склонове.

“Градът Трапезица”, разположен на платото на едноименния хълм, е характерен със съсредоточието на значителен брой малки църкви и манастира, съграден при царуването на Асен I през 1196 г. за полагане мощите на българския светец Иван Рилски, пренесени от Средец в Търновград. Мощите били положени в манастирската църква “за утвърждаване на нашето благочестиво царство” - по думите на патриарх Евтимий, като по всяка вероятност заварена църква била разширявана неколkokратно, за да се създаде възможност за събирането на по-голям брой богомолци, дошли от близо и далеч. Частичните археологически проучвания в тази част на града обаче не дават възможност за определяне характера на градоустройствената схема, както и социалния състав на населението, живеещо там. Във времето на цар Иван Александър, в църквата “Св. Апостоли” на Трапезица били поставени мощите на великомъченик отшелник Гавраил Лесновски.³ Ако се приеме предположението, че и тази църква е прераснала в манастирска, чието местоположение в селищната среда все още не е установено, както и обстоятелството, че разкритите досега 17 църкви са малки, еднокорабни, с дължина не по малка от 10 м и само две от тях са с куполи, би могло да се направи опит за “разчитане” на характера и структурата на това обособено укрепено ядро на столичния град, наричано в писмени извори “славния град Трапезица” - според определението на патриарх Евтимий, или “град Трапезица” (в Драгановия миней, църковна служба на Св. Иван Рилски). Това дава основание да се търси създаването на градска среда, в най-северната част на която се откроява самостоятелно отбраняван ансамбъл с възлово военно-стратегическо предназначение; в югозападната част - манастира “Св. Иван Рилски”; в южната част - манастира “Св. Апостоли”. Някои от малките параклиси вероятно са бележели местата на богати, укрепени феодални жилища, долепени едно до друго, създаващи своеобразна селищна структура със своя улична мрежа, съобразена с изискванията на отбраната - с местата на порти и отбранителни кули.

Етимологията на думата “трапеза” или умалително “трапезица”, нейната старинна семантика - олтар, жертвеник, място за свещенодействие, “Божа трапеза”, на която се “служба служи”⁴, на която са събрани всички светци, дава възможност за определяне, макар и все още хипотетично, първоначалната функция на това обособено, добре укрепено ядро в структурата на Търновград като свещеното пространство на “Богохранимия град”. Според средновековните извори цар Асен I построил църква и манастир на името на “Св. Апостоли”, където били положени мощите на Гавраил Лесновски⁵, а не във времето на цар Иван Александър. Това означава, че и двата манастира, съхранили мощите на светци, са съградени наскоро след обявяването на града за столица на Второто българско царство. Започналите вече археологически проучвания на Трапезица ще дадат възможност за разкриване структурирането на свещеното пространство в средновековния град, където са имали възможност за престой монаси и богомолци от близо и далеч. Мощите на Св. Петка, поставени в дворцовата

църква на Царевец, на Св. Иларион Мъгленски - в царската църква "Св. 40 мъченици", не са били достъпни за всеки, дошъл да се докосне до чудотворната им сила. Необходимо е било създаването на обособено, но добре защитено място за духовно общение и размисъл и това превръщало града в богоизбран религиозен център.

Царевград Търнов, изграден на високото, естествено изградено скалисто плато на хълма Царевец, съсредоточил представителните функции на града - обществени, духовни и културни, се налага със своята специфична атмосфера. Ярکو изявените в пространствената организация **патриаршески ансамбъл** с църквата "Възнесение Господне", **царски дворец** със своята църква, манастирските ансамбли във възлови за отбраната стратегически места, **болярски жилища** зад високи каменни зидове, подчертават отбранителния характер на селищната среда. Чувството за представителност и хармонично единство е постигнато във вътрешните пространства на жилищните и манастирските ансамбли, за които църквата се налага като архитектурна доминанта, но и участва в общия селищен силует.

След двувековното византийско владичество българите са търсили отново да изявят чрез държавността и религията своята самоличност, и то в селищната структура на престолния град - там, където се посрещат чужди пратеничества, където чрез архитектурата се създават знаците на новото царство. Там те търсят новия образ и на храма, който да призове и приюти, да изяви присъствието си в градската среда, да задържи погледа на всеки, посетил града за първи път.

Сред каменните зидове на долепените една до друга двуетажни къщи, оформящи уличните пространства, се откроявали още по-подчертано живописните фасади на църквите, градени с редуването на камък и тухла, с разноцветните керамични "панички", които обрамчвали отвори на врати и прозорци, слепите арки, стройните барабани и куполи. Със своя начин на градеж храмът създавал жизнеутвърждаващо чувство, усет за хармония и овладян устрем нагоре. Обикновено малки, еднокорабни или кръстополни в план, църквите въздействали силно и непосредствено с интимното си вътрешно пространство, със своя творчески заряд и степенуване на възприятията. Човек възприемал в архитектурното пространство словото, поезията в текста, музиката, светлината, "разказа на стенописите", обединени в една идея, в едно цяло, особено живо и образно възприемано в ритуала. За средновековния човек това общение с Космоса е било от особено значение.

Представителната част на Царевец изявявала по свой начин образа на "богохранимия" град, в който символът на православната вяра се откроявал в селищната среда наред с държавните знаци, с крепостните стени и кули, внушаващи чувство за сигурност и непревземаемост. Храмът се вмества умело в социалното и в архитектурното пространство на града, изразил изискванията и възможностите на времето.

Присъствието на царя и посещаващите го високопоставени особи, на патриарха и представителите на висшия клир, на висши боляри, изисквало подчертания

стремеж към показност и прослава на българското царство. Блясъкът на храма както при поглед отвън, така и във вътрешното пространство е знак за прослава на Бога и изява на царството, неговата духовна и воинска мощ, както и за укрепване самочувствието на християните.

Кръстокуполните църкви - патриаршеската, царската, на манастира при Френкхисарската порта, възприели една и съща планова схема, но включени по различен начин в пространствената организация на култовия или владетелския ансамбъл, въздействат по различен начин - долепени до крепостния зид или свободно стоящи (фиг. 2 - А, Б, В). Откроява се с размерите си патриаршеската църква "Възнесение", която, възстановена в наши дни, макар и в известна степен без вярно чувство към пропорциите и ролята на стенописването в храма, създава и днес представа за средновековното архитектурно пространство и неговото въздействие.

Разкрити са и други кръстокуполни църкви; кръстокуполни от типа "стегнат кръст", както и еднокорабни, покрити с полуцилиндричен свод и скатен покрив - обикновено квартални църкви, които са съжителствали в укрепеното пространство на Царевград Търнов, създавали специфичното очарование на укрепеното градско ядро.

Ясно изявен е градският начин на живот. Освен укрепените жилища на феодали, висши духовници манастирските и владетелските архитектурни ансамбли, в обособените квартали, изградени около малка църква, са жилищните и производствени сгради на обслужващото население - занаятчии, търговци, строители, художници, а покрай крепостните стени - кварталите на защитниците на крепостта. Зонирането в археологически проучените части на Царевец се "разчита" добре. Разкритият занаятчийски квартал в зоната на ранновизантийската порта на югозападната крепостна стена показва обединяването на производствената дейност в приземните етажи, и жилищна - в горния етаж. Малката еднокорабна квартална църква, градена от полуобработен камък на калова спойка, е била украсена с глазирани панички с кръгла форма и четирилистни детелини.⁶ За богатата декоративна украса говорят откритите стъклени мозаечни кубчета с различни цветове, които заедно със стенописите са обогатявали интериора, придавали му особена интимност и настроение. Пищната украса в интериора е била характерна както за представителните, така и за малките квартални храмове. Употребата на декоративна керамика и разноцветни мозаечни кубчета през Средновековието показва колко обичани са били полихромията и декоративните ефекти в култовата архитектура на този град⁷, архитектура, която придавала специфичния характер на градския живот зад крепостните стени, порти и кули в укрепеното и ограничено вътрешно пространство.

Манастирите, включени в структурата на Царевград Търнов като книжовни и просветни средища, като възлови ядра за градската среда, са поемали по всяка вероятност функцията на духовни и светски училища. Манастирската църква обаче е привличала и населението в определени календарни празници, превръщала

манастира в място за духовни и социални контакти. Градските манастири са органично свързани с живота в укрепеното ядро. Те представлявали школа за обучение и придавали на укрепеното пространство характера на културно средище, като съсредоточие на духовна и творческа енергия. В продължение на повече от два века те се развиват и доизграждат, налагат се като духовни центрове за Европейския Югоизток; в тях се раждат нови идеи, създават се уникални художествени произведения.

Търновските църкви се стремят да се равняват с Цариградските, но подчертан е стремежът им да изявят своята индивидуалност при една по-голяма свобода и артистичен усет при третирането на фасадите - създаването на така наречения "живописен стил". Малките размери на храма, блясъкът във вътрешното пространство, силното въздействие на архитектурните форми и символи приближават човека до представата му за Бога, водят до естественото единение на общността в рамките на средновековния квартал, на манастирския ансамбъл, на патриашеския и на царския дворец.

Социалната стратиграфия на феодалното общество се изявява и чрез архитектурата на храма. Обикновеният човек, обслужващ с труда си благосъстоянието и разцъфтяването на Царствения град, усъвършенстването на материалната и духовната сфера, сигурността и отбраната във време на опасност, има своя функционална и пространствена организация, своя архитектурна среда в рамките на квартала, на манастира по време на календарни празници, на своята малка квартална църква. Творецът - живописец, ваятел, писател, който се стреми чрез хармонията и съвършенството да изяви своята принадлежност към Царството на човека и Бога, не проявява явно стремеж към благосъстоянието в дома или в манастирската килия, а живее с богатството на интериора - средата, която създава за другите.

Търговецът, занаятчията със своята производствена дейност в приземния етаж и жилище на нивото на горния етаж търси най-близкия квартален храм, но общуването му с архитектурата на Царевград е по-често в ежедневието му. Той възприема богатството на феодалната аристокрация, на царя и патриарха отвън - няма достъп до техните храмове и параклиси, до техния духовен живот. Той остава в рамките на своята общност и малцина са тези, които успяват сами или чрез потомството си да се приобщят към друга прослойка на феодалното общество.

Градоустройствената структура, архитектурата изявяват взаимодействията "етнос - религия - култура" в селищната среда, осигуряват функционалните взаимовръзки между отделните елементи, като открояват върховенството на царската и духовната власт; градските манастири като религиозни и културни средища за общността и кварталните църкви като центрове за отделната махала. Всичко това създава уникалния архитектурен образ на градската среда, нейното индивидуално, но силно емоционално въздействие, което се е запомняло от пътешественици, пратеници и хора от близо и далеч, посетили Царевград Търнов или го обсаждали, за да го завладеят...

Погледите на всички били насочени към центъра - Царевград, към който са гравитирали и останалите елементи - Градът Трапезица, Новия град, кварталите по склоновете на хълма и платото на Девин град, квартала на чужденците - Френк хисар, жилищния квартал, наричан по-късно "Болярската махала", както и манастирите, разположени по склоновете на хълма Света гора - южно от хълмовете Царевец и Трапезица, оформящи духовното ядро на престолния град. Там е била концентрирана духовната мисъл и творческа енергия на царството, обособена, откъсната от шума и съблазните на градския живот, но в същото време в близко съседство с царския двор и патриаршията. Липсата на целенасочени археологически проучвания на Арбанашкото плато затрудняват все още убедителното приобщаване на селищната структура, създадена на това възлово стратегическо място за средновековния Търновград, към единната градска среда. Всеки един от споменатите структурни елементи обаче подчертава мястото и ролята на Царевград Търнов като композиционен център, възлово средище за развитието на града, на неговата функционална и пространствена организация, на единната система за отбрана, както и единната духовна общност, включваща в цялостния организъм големия брой квартални църкви и градски манастири (фиг. 3 - А).

Сред манастирите се откроявала **"Великата лавра"** - царският манастир с църквата "Св. 40 мъченици", изграден в подножието на хълма Царевец, включен в системата за отбрана на града при подход откъм реката, свързан чрез изсечения в скалите път през малката Асенова порта с Царевец и двореца. Внушително въздействали манастирските ансамбли в Новия град при поглед от хълма Царевец. Откроявали се манастирските църкви с блеснали от слънцето куполи - "Св. Димитър", "Св. Петър и Павел", "Св. Богородица Темнишка" и "Св. Георги". Би следвало да се очаква, че и най-голямата от тях църква "Св. 40 мъченици" се е откроявала със своя купол. Редица по-късни преустройства, масовото събаряне на куполи и кули-камбанарии на християнски църкви след завладяването на града от османските турци в 1393 г. и покриването им със скатни покриви, обезличава заварените храмове, изменя рязко градския силует, нарушава духовната организация. Макар и бавно, и мъчително, духовната общност, включваща селищни църкви на мястото на градски и извънградски манастири, се възражда отново, въпреки ограниченията, налагани от османската, иноверската власт.

В началните векове на османското владичество **царската църква "Св. 40 мъченици"** продължава съществуването си като християнски храм със свой некропол, но след сериозни преустройства, унищожили напълно архитектурния образ, силата на въздействие на християнския храм при поглед отвън; запазва се само част от вътрешното пространство - стенописите, каменните колони - "Омуртаговата", "Крумовата" и на цар Иван Асен II. В по-късен етап обаче манастирът е превърнат в дервишко теке, а царската църква - в "семахане", като вдясно от новия вход е издигнато минаре. Откроява се нова архитектурна доминанта в християнската махала на града, възприемана безспорно с неодобрение

от местните жители (фиг. 3 - Г).

Царската църква, обезличена като представителна християнска култова сграда след 1393 г., изменя вече и въздействието на вътрешното пространство - апсидата на изток е заздана; с отварянето на вход в новоизградената северна стена и оформяне молитвена ниша в дебелината на южната стена храмът получава нова композиционна ос - "север - юг", насочена към Мека (свещения център за Исляма), за разлика от оста "изток - запад" на църквата (фиг. 3 - Г). Стенописите са заличени от бяла мазилка, върху която калиграфски изписаните текстове от Корана изявяват новите символи, подчертават новото предназначение на сградата. Запазени са обаче изсечените върху три от каменните колони старинни надписи, считани от дервишите като свещени знаци, бележещи светостта на мястото, духовното излъчване на вътрешното пространство.

При преустройването на джамията отново в християнска църква след Освобождението (1878) са отстранени знаците на исляма - минарето е съборено, текстовете от Корана са отстранени, разкрити са част от стенописите. Не е възстановен обаче първоначалният архитектурен образ на сградата. Все още остава неразрешен спорът между изследователите за типа на църквата - базилика или кръстокуполна.

Опитите и в наши дни за реставриране и експониране останките от царската църква останаха безуспешни въпреки проведените конкурси, извършените допълнителни археологически проучвания, изготвяните планови задания... Споровете за възприемане на "имитативния подход" при възстановяване на вътрешното пространство, или експониране на археологически разкритите останки под модерно, съвременно покритие, продължиха недопустимо дълго и оставиха този уникален паметник на българската средновековна архитектура и изкуство на произвола на времето.

Днес за душевността на средновековния човек, изявена чрез интериора на храма, интимността и въздействието на вътрешното пространство, неговата тектоника, символиката на архитектурните форми, можем да съдим от църквата "Св. Петър и Павел". Налага се чувството за интимност, приближаване на човека до представата за Бога, за "отвъдното", до "разказа" на стенописите, до въздействието на пространството и устрема нагоре, чрез извисяването на купола. Характерно е особеното внимание към интериора, неговата пищност, стремеж към съвършенство и уют за богомолците, хармония на цветове и форми, на блясък и умение за осъществяване връзката между човека, изкуството и ритуала.

Храмовата и представителната жилищна архитектура на Второто българско царство не търсят монументалното въздействие на интериора, типични за времето на Първото българско царство, а обръщат по-голямо внимание на формите и тяхното съзвучие, на ролята на декоративните и пластичните изкуства и тяхното взаимодействие с архитектурата на отделния детайл като част от цялото, на чувството за общение и единение с чрез архитектурното пространство. Характерно е използването на естествения цвят и фактура на строителните материали - камък, тухла, декоративни елементи за живописното въздействие

на екстериора.

Завладяването на града от османските турци в края на XIV в. не успява да умаловажи ролята на Търново като духовен и културен център за християнската общност. Част от църквите са разрушени и изоставени; върху основите на други се изграждат джамии; някои от манастирските църкви са превръщани в селищни; някои от извънградските манастири продължават съществуването си, други са възстановени още през XV в. Възраждането на духовната общност около старопрестолния град, пазещ спомена за българското царство, е от съществено значение за населението от етническите граници на покорената държава, за неговото народностно чувство, за устойчивостта на християнската общност. Продължава съществуването си манастирът "Великата лавра", "Св. Петър и Павел", манастирската църква "Св. Георги", "Св. Богородица" е превърната в селищна за християнската махала, запазват се местата на някои от църквите в "Болярската махала". "Духът на старопрестолния град" остава жив, силно въздействащ, особено в началните десетилетия на османското владичество. Особено значение придобиват и житията на българските светии Св. Иван Рилски, Св. Параскева Търновска, Св. Иларион Мъгленски, написани от патриарх Евтимий, изявили силата, престижа на християнската вяра. Така обединена около храма и свещенодействието на българския патриарх - единствения знак и символ на свободната българската държава, християнската общност намира опора и упование. Трогателната раздяла на търновското население с патриарх Евтимий при изпращането му на заточение в Тракия е особено показателна за ролята на личността му - мъдрец, богослов и обединител, пастир за християните в началните години на османското владичество. Търново остава свещено място за българското православие, свързано с възхода на Второто българско царство, с делото и творческия път на патриарх Евтимий Търновски, с ролята си на духовен център, средище на Търновската книжовна, художествена и архитектурно-строителна школа. Ярко изявеният духовен потенциал остава съхранен зад високите каменни зидове на християнските свещени обители. Църковни книги били зазидани между двойни стени в църквата "Св. Петър и Павел". Храмът се превръщал в съкровищница на българския дух, в пазител на духовните ценности, с надежда за времето на тяхното преоткриване.

ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ЦЪРКВИ НА ТЪРНОВО

Споменът за свободната държавност, за древната патриаршия, за самостоятелната българска църква изковавали във вековете на османското владичество щит за народното самосъзнание, за съхраняване на бита и традициите на поробенния народ, за опазване святата вяра на прадедите. В манастирите се пазели свещени книги, старинни ръкописи, възпроизвеждали се автентичните народни обичаи, календарни празници, църковното изкуство внушавало възторг и гордост за християните. Чрез своите църкви, извънградски манастири и метоси старопрестолният град продължавал да играе ролята на център на "православната

святост”, съсредоточие на духовен и просветен живот. Особено активно е култовото строителство след приемането на Гюлханския хатишериф (1839), признаващ равенството на всички граждани в Османската империя - мюсюлмани и християни и свобода на култовете; когато отпадат забраните за изграждане на куполи и кули-камбанарии на християнските църкви, когато се изграждат нови и обновяват стари храмове, при нарастващото благосъстояние, икономически подем и материални възможности на покореното население. Християнинът от XIX в. има едно ново самочувствие, изявено чрез архитектурата на дома на Бога и дома на човека, подчертан стремеж към изява след продължителния период на забрани и унижения. Малкото, интимно вътрешно пространство на средновековните църкви не задоволява изискванията на човека от Новото време. Неговата представа за храма е свързана с необходимостта за събиране на голям брой богомолци, създаването на внушителен архитектурен образ, с извисяването на купол и кула-камбанария, изявили присъствието му в селищния силует чрез ярко открояващите се знаци на християнството. Във вътрешното пространство на храма се чувства устремът на едно свободно мислене, творческия замах, една освободеност на човешкия дух, новото самочувствие на българина. Появява се името на майстора, на иконописеца, които вече не са анонимни; името и образа на ктитора, спомогнал за изграждането на църквата. Възражда се емоционалното присъствие на християнина в храма, като място за религиозно общение, но и за национално самочувствие, самосъзнание; ражда се чувството за гордост. Съпоставката на църквата “Св. Петър и Павел”, градена в XIII-XIV в., продължила съществуването си в християнската махала на Търново, и църквата “Св. Константин и Елена” от 70-те години на XIX в. (дело на уста Никола Фичев), изявява освободеността на човешкия дух, новия етап в светоусещането на християнската общност, новите измерения на пространството и изявата на архитектурните доминанти (фиг. 4 - А, Б). Прави впечатление възприемането на типа “куполна псевдобазилика” при ярко изявена еволюция в пространствената организация на наоса. В новосъздаващата се през XVIII в. християнска махала “Варуша”, наричана още “Новата махала”, уста Никола Фичев изгражда църквата “Св. Никола” (фиг. 1), централният купол на която е бил разрушен при земетресението през 1913 г. Във вътрешното пространство на храма човек усеща и днес разкрепостяването на човешкия дух, новия изказ на архитектурните форми, чувството на устрем и смирение. Особено силно е въздействието на плавната извивка на парапета и балкона, неговата изява като елемент на общото хармонично единство, което завладява. Налага се чувството за монументалност и обобщаване на формите.

Потискан векове наред, българският творчески гений се разгръща за всестранно творчество. В подем са всички изкуства - архитектура, живопис, дърворезба, художествени занаяти.⁸ И това се възприема особено ярко при търновските църкви, градени от именития, тачен и търсен от народа майстор уста Кольо Фичето, материализирал духа и стремленията на своето време, на етническата общност, изявила чрез икономическия си подем своята духовна

потребност и просперитет. Двадесет и пет години по-късно търновци възлагат на същия майстор да съгради в новата махала "Варуша" църквата "Св. Кирил и Методий", което бележи нов етап в неговия творчески път (фиг. 5 - В). Куполът вече стъпва на четири колони, а не както при по-ранната църква на б; пропорциите са по-изчистени, живописната извивка на парапета на балкона, навлизащ във вътрешното пространство на наоса, е още по-артистична. Характерно е и при двете църкви, разположението на кулата-камбанария, свободно стояща в църковния двор, решена особено удачно като задънка за погледа както при подход към храма, така и в общия градски силует. В двора на църквата "Св. Никола", градена от майстор Давдата и завършена от уста Никола Фичев, в 1872 г. е издигната камбанарията, която в градоустройствено отношение не стои изолирано от църквата, а заедно с околните сгради придава цялостен характер на района.⁹ Това подчертава не само процеса на развитие на новата махала и нейните архитектурни доминанти, но и органичното вписване на всеки нов елемент в общото пространствено въздействие. Несъмнено е участието на единната етническа общност в този процес на обогатяване на селищната среда не само чрез иждивението и поддържането на християнските църкви, но и изявата им в общото въздействие на града.

Нови две църкви построява уста Никола Фичев в така наречената "Болярска махала" - западно от турския конак, върху основите на заварени, по-стари църкви - "Св. Спас" (1861 - 1863) и "Св. Константин и Елена" (1872 - 1873), фиг. 2 - И, К. Последната църква, градена от големия майстор в Търново, се включва особено удачно, органично вписана сред изкачващите се по склона на скалистия "Халваджи баир" живописно раздвижени къщи на два, три и повече етажи при поглед откъм реката. Изградена на три различни нива, църквата се налага с разнообразния и особено живописен външен вид, с различните възприятия при различни погледи и подходи. Кулата-камбанария е намерила своето място и органична връзка с храма, възприема се като задънка за погледа и участва като доминанта за околната архитектурна рамка заедно с купола (фиг. 4 - Б). Ярко изразен е градоустройственият усет на майстора, умението му да борави с пространствата. Впечатлява и доброто пропорциониране, изящният архитектурен детайл, степенуването на формите. Поразителен е ефектът на вътрешното пространство, неговото монументално въздействие. В храма се събират богомолци от всички съсловия, но пространството отговаря на тяхното ново светоусещане, ново самочувствие и достолепие. Внушителен и силно въздействащ е и походът към храма, преминавайки по улицата западно от конака, след възприемането на западната и южната фасада. Всяка гледна точка е добре премислена, впечатлението е запомнящо се за всеки.

Църквата "Св. Спас" впечатлява с пластичното третиране на фасадите с редуването на полуколонки, с оформянето на главния, западен вход, внасящ особен жизнен елемент чрез каменната пластика (фиг. 6). Символиката на изображенията, пазещи храма в зоната на входа - най-уязвимото място, въздейства особено силно и непосредствено. В центъра на композицията е

“разцъфналият кръст”, озарен от светлина, а в ъглите - херувими, охраняващи, благославящи прекрачващия прага на църквата. Макар и изоставена днес, останала без покритие, обрасла с храсти, тази светиня на Българското възрождане се възприема чрез своите пластично третираны фасади, с богатата си каменна пластика при западния вход, създава представа за взаимодействието на архитектурата с другите изкуства и търсената хармония между формата и знака. Възприема се ролята на храма през XIX в. като социокултурно пространство, което влияе върху съзнанието и новото светоусещане на християнското население, води до регулиране на новите обществени отношения, до създаване на ново самочувствие на богатия търговец и на бедния занаятчия, на майстора и чирака, на свещеника и монаха, дошъл от разположените в съседство търновски манастири.

Храмът, който трябва да съответства на величието на Бога, търси своя нов архитектурен език, своя внушаваща респект функционално - пространствена организация, която да влияе върху самочувствието и самосъзнанието на християните чрез външната чистота на формите и символиката на отделния детайл, чрез устрема и блясъка на вътрешното пространство, създаващо един нов свят за богомолците. И тази основна мисъл може да бъде “прочетена” във всяка една от “Фичевските църкви” в Търново, да бъде почувствана като откровение и завещание на именития майстор към учениците и следовниците му, към всички нас, които се опитваме да проникнем в неговото творчество, в процеса на неговото съзряване сред свещената атмосфера на старопрестолния град на свободното българско царство. Той не копира, не имитира заварените средновековни църкви, а търси новия изказ на наследената архитектурно-строителна традиция, търси пространство, което да отговаря на Новото време, което да създава условия за комуникативното поведение на етническата общност, обединена чрез символите на вярата, да приобщава и обединява устрема на човешкия дух със средствата на архитектурата. И той е успял да материализира идеята си с лаконични изразни средства - при използването на дъговидния елемент, така наречената “трицентрова крива” и при четирите търновски църкви (“Св. Никола”, “Св. Богородица”, “Св. Спас” и “Св. Атанас”) при решаването на живописно извиващия парапет на балкона, при иконостаса на църквата “Св. Атанас”, както и оформянето на двата реда стройни, високи колони, разделящи наоса на три кораба, сред които средният е със значително по-големи размери (фиг. 2).

Характерно е, че “почти всички църковни сгради, строени през този период, възприемат в своята вътрешна архитектурна и декоративна разработка елементите на паянтовия градеж (дървени колони, обковани с летви и измазани с варова мазилка, паянтови арки и дъги над тях, паянтови балкони и пр.)”.¹⁰ При поглед отвън обаче, това не може да се долови. Въздейства пространството, дърворезбената украса на амвона, владишкият трон, иконостасът с отделните икони, включени в композиционното му решение. Богатото стенописване на средновековните църкви е заменено от обилната светлина, която навлиза в храма

през високите, големи прозорци, между които остават малки полета. Изображенията при стенописването, според канона, при които всяка библейска сцена си има свое точно определено място, не е можело да бъдат изпълнени в своята традиционна последователност. По всяка вероятност и средствата, събирани от християните чрез дарения за това "богоугодно дело", не са достигали и първоначално стенните плоскости са оставали с бяла мазилка. Само върху арките на междинната аркада, както и в зоната на масивната част на парапета на балкона са преминавали декоративни фризове от медальони с изписани образи на апостоли или ангели в тях.

Паянтовият градеж, наложил се и в монументалната архитектура на храма, е предоставял богати възможности за динамика на архитектурните форми, изявили виталността на народното творчество, привнасяйки елементи от богатата градска къща. Големият възрожденски майстор намира и общото в третирането на дома на човека и дома на Бога - чувството за интимност и представителност, чрез степенуването на пространствата, създаване чувството за свобода на духа, при силното въздействие на пространството, увличащо погледа във височина.

Почеркът на уста Н. Фичев се чувства, налага се и в къщите, градени от него, в църквите, в хана на хаджи Николи (1858), в турския конак (1872). Той влага нещо свое в архитектурния образ, във вътрешните пространства.

При строежа на всеки храм, който винаги започва от олтара - където е и най-святото място, той търси да вгради старата апсида на старинната, обикновено по-малка църква; за него приемствеността е неписан закон, чрез който се обвързва с "духа на мястото".

Философията на етническата общност именитият майстор разбира чрез продължаване делото и творческия път на предходните, а църквата за него е пространство за духовни и етнокултурни комуникации, знак за религиозна принадлежност на българина, място за размисъл и единение, крепост на българския дух. Процесите на национално осъзнаване и себепознание определят храма като място за свободна изява на православно християнство; и майсторът, зографът и марангозинът са разбирали това, осъзнавали са своя творчески труд като своеобразно измерение на народностната идентичност.

Всяка една от разгледаните "Фически църкви" е предназначена за българи, принадлежащи към различни социални слоеве, но обединени от новия тип "градска култура", с подчертан стремеж за народностна изява чрез жизнеутвърждаващата архитектура на храма, неговата представителност и блясък. "Със своята тържествена театрална обредност, със събирането на множество хора, със своята мисловна и чувствена атмосфера, изобщо с цялата си обстановка" църквата създава нова и особена среда, потъването в която е "почивка, разпрягане на потиснатата от работа и делнични грижи еснафска душа".¹¹

От нивото на балкона - мястото на жените в храма, вътрешното пространство се възприема особено внушително, при това през малките квадратни пролуки на гъстата мрежа от дървени решетки над нивото на парапета (с височина 55 -

60 см). Седнали или коленичили на своите "троне", жените участват по свой начин в богослужението, отделени от мъжете и свещенослужителя. Те имат своя архитектурна среда в храма, свой малък иконостас, свое усещане за светостта на пространството. За тях религиозният празник продължавал след службата, навън - в църковния двор, където всяка жена можела да покаже най-новите си "празнични дрехи", да се срещне с роднини и жени от махалата, да научи последните новости... На Никулден някои от най-старите си спомняли песента "Свети Никола черква гради - сал от злато и от сребро, и безценни камъни", песен, която напомня отбелязаното в Борилевия синодик "Цар Иван Асен създаде манастири и ги украси богато със злато, бисери и многоцветни камъни, и всички църкви надари..." Така от поколение на поколение, на "народностно ниво" се предавала и възпроизвеждала славата и споменът за благочестивото българско царство, за което Търново е бил богохранимият престолен град.

"Имали сме и пак ще имаме царство" - били най-възторжено изричаните думи, с които често се разделяли богомолците, отнасяйки по домовете си искра от надеждата, за да запалят с нея домашното кандило пред малкия иконостас.

За вътрешния живот пък на един богат търговец от особено значение е и неговото място в храма - неговият "трон" (дървеният стол) - ще е най-отпред - сред първите, най-близо до олтара, така, че всеки да го види, а победните, сиромасите, стоят най-отзад, близо до вратата на същинската църква - и тяхното място е определено. Стриктно са спазвани религиозно-нравствените норми както в храма, така и извън него.

На църковните празници с конски и волски коли търновци се отправяли и към околните манастири, като всеки според възможностите си носел "принос" за манастира - жито или шарлаган за кандилата, малко конче или овчица. И сега правим така - разказва баба Данка в църквата "Св. Никола", кой кога може, служим така. В нашата махала Дервент - тук току около църквата - продължава разказа си баба Данка - още в старо време се заселили само християни, които били преселници от Балкана и пазели свещено вярата си. Наричат махалата ни още с чудното име "Варуша", хубаво име, българско! Казват, имало наблизно и метоси на нашите си манастири "Св. Троица" и Преображенския, че и на Рилския, а на Самоводския пазар - на Хилендарския, дето е на "Света гора", Атонската. С една дума - на свято място ни е църквата, и махалата ни, и това ни прави по-благи, по-добри, пък и градът ни е славен, вечен, дето казват, болярски. Святото, само то може да оправи света и вярата ни в доброто. В думите на тази достолепна търновка, променила се, за да влезе в храма, човек може да "прочете" и днес завета на времето, волята за приемственост, силата на християнската вяра, съхранила духа на търновци, тяхното самосъзнание и връзка с историческото минало. Сред по-възрастните, съхранили жив спомена за последните векове на османското владичество, предаван от поколение на поколение, църквата остава опора за народността, духовно и културно огнище, съхранило традициите на народностното самосъзнание, място за единение на етническата общност, особено

в деня на храмовия празник - Никулден, когато идвали християни и от съседните махали и села.

Друга характерна черта за търновеца през Възраждането е появата на индивидуализма - както сред търговците, които пътуват със стоките си в Европа и по земите на цялата Османска империя, носят нови идеи и влияния, така и сред творците - баш майсторите, които градят и зографисват големите, богати къщи и църкви, които са тачени и търсени, и то не само от християните, но и от мюсюлманите. Сградите на стария турски обществен конак, които заграждали сравнително голям квадратен двор, били заменени през 1872 г. от красивата нова постройка на известния български майстор Кольо Фичето.¹² Сред съграденото от баш майстора в Търново те знаели добре хана на търговеца хаджи Николи (1858) - една внушителна, харесвана от всички триетажна сграда, разположена в малък вътрешен двор, която със своите открити коридори и аркади, със стройните колони и живописно извиващи, ажурни парапети създавала ведро, жизнерадостно чувство за всеки, преминал край нея или отседнал в някоя от стаите ѝ. Турците познавали и къщата на богатия търговец Никола Коюв, градена в 1849 г. (така наречената "къща с маймунката") и не се поколебали да предпочетат за майстор на новия конак българския майстор. Със своята плавна извивка в еркерите на горните два етажа, къщата показвала своето достолепие, усет към човешкия мащаб, радвала окото на минувача, карала го да спре и да я погледа. Такъв искали и турците своя конак - монументална, внушаваща респект сграда, която обаче да привлича човека с хармоничното си излъчване, с усета си за хубост и чувството си за съвършенство, и майсторът обещал да претвори в камък думите и представите им. И успял - вградил в една турска обществена сграда своята душевност, представа за хармония.

Майсторът на търновските църкви от 30-те - 70-те години на XIX в. ваял сам своята индивидуалност в условията и изискванията на епохата чрез волята, силата и умението на възрожденския българин да изяви своята културна и творческа идентичност чрез пространствената организация на дома на Бога, дома на човека и средата за представителни обществени контакти, чрез създаване новата атмосфера на възрожденския град.

Необходимо е обаче и да се върнем малко назад във времето, когато чиракът Кольо обикалял търновските църкви и околни манастири, докосвал се сам до техните "тайни", възстановявал, изучавал в детайли средновековната архитектурно-строителна традиция, докато достигне сам до създаването на новите християнски църкви, изявили характера на Новото време, неговата динамика, но и съзнание за приемственост. Особено характерна е приемствеността на "святото място", претворяваната във времето концентрация на духовна енергия, както и възпроизвеждането с нови изразни средства на някои от елементите и композиционните принципи на средновековното култово строителство на християнската общност. Характерен пример е възстановената от уста Кольо Фичев църква на Търновския манастир "Св. Троица" и изграждането на купола над притвора, със завидно познаване на "живописния стил", характерен за времето

на Второто българско царство. Особено пластично въздейства барабанът на купола, разчленен от тънки колонки, изпълнен с редуващ се камък и тухла, с естествения цвят и фактура на строителния материал. Различен е подходът на големия майстор при възстановяването на заварена от предшестваш исторически етап църква и при съграждането на нова, когато може да изяви своето творческо присъствие и емоционален заряд.

Прави впечатление и предпочитанието му към кулата-камбанария като ярко изявена архитектурна доминанта, с ажурно решена най-горна, завършваща част, независимо от това дали е приобщена към общия обем на църквата, както е случаят с храмовете "Св. Константин и Елена" в Търново, "Св. Архангел Михаил" в с. Килифарево (1854 г.) и др., или е свободностояща - кулата на Плаковския манастир. Майсторът е намерил свой знак, по който лесно може да бъде "разпозната" градена от него християнска култова сграда или манастирски ансамбъл. Въпреки това той никога не се повтаря, не изгражда едни и същи църкви, а органично вписва сградата в конкретната природна даденост и заварена селищна среда, създава свой нов архитектурен образ, ново въздействие в организираното пространство, подчертава своето творческо присъствие и чрез плавната извивка на архитектурните форми, органичната връзка между строителния материал, отделния детайл и неговото пластично въздействие. Ярко изявено е и отношението му към каменната пластика, към езика на древните символи, които напълно съзнателно вгражда в своите сгради не само като пластични елементи, но и като знаци на миналото, които не трябва да бъдат забравяни. Освен споменатата пластика, подчертаваща входа на църквата "Св. Спас", интерес представлява и декоративното и пластично третиране на западната и южната фасада на църквата "Св. Димитър" в с. Г. Липница, градена в 1863 г. от уста Н. Фичев или някои от учениците му, в която "разказът" чрез символи и знаци е доста обстоен и продължителен.

Изграждането на възрожденските църкви в Търново е тясно свързано със спомоществователството на богати търговци и сарафи, занаятчии и духовници, които са имали свое място в живота на града и своето най-лично място в храма, както и с труда на средните и бедните жители, всеки един от които помагал с каквото може. Търновци ясно съзнавали ролята на своята махленска църква, на духовния живот за единението и самочувствието на общността, за силата на своята "чиста вяра", за културния и просветен възход на потомството, което започвало обучението си в училището при църквата или близкия манастир. В 1839 г. при църквата "Св. Никола" било открито обществено взаимно училище, а след пожара през 1845 г. видният търновски търговец хаджи Минчо построил наново училището при църквата на свое собствено иждивение. При църквата "Св. Богородица" в Болярската махала българското класно училище било настанено в 1853-1856 г. в сградата на гръцкото класно училище.¹³

Наред с новоизгражданите църкви и училища през XIX в. продължават съществуването си и средновековните църкви в така наречената "Долна махала" - на мястото на укрепения средновековен жилищен квартал "Нов град". Сред

тези храмове, значително преустройвани в началните години на османското владичество, до наши дни са достигнали само "Св. Петър и Павел", "Св. Георги", "Св. Димитър", "Св. 40 мъченици", макар и преустроена в джамия, а някои от останалите са открити в основи при археологически проучвания. Това съжителство на средновековни и възрожденски църкви като елементи на градската сруктура подчертава съзнанието за приемственост сред християнското население като знак за възраждане на свободната държавност, като символ за национално самосъзнание и идентичност в условията на иноверското османско владичество, като израз на осъзнато отношение към старините и тяхната памет.

Изследването на характерните особености и специфични белези на църквите, градени през XIII - XIV в. и през XIX в., дава възможност за разкриване на тяхното развитие и възраждане на някои от основните композиционни принципи при новите условия на историческия момент.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Харбова, М. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV - XVIII в., С., 1991, с. 204, фиг. 52.

² Ангелов, Д. Средновековният български град като църковен център - В: Средновековният български град. С., 1980, с. 77.

³ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 420.

⁴ Драгова, Н. Старобългарско войнско сказание от IX в.- В: Проблеми на българския фолклор, т. 8, 156 - 167.

⁵ Николова, Я. Хълмът Трапезица - В: История на Велико Търново, т. I, 1986, с. 268.

⁶ Писарев, А. Още за новооткрития занаятчийски квартал на хълма Царевец - В: Средновековния български град. С., 1980, с. 198.

⁷ Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново, ИБАД, т. V, С., 1915, с. 174.

⁸ Бербенлиев, П. Архитектурното наследство по българските земи. С., 1987, с. 174.

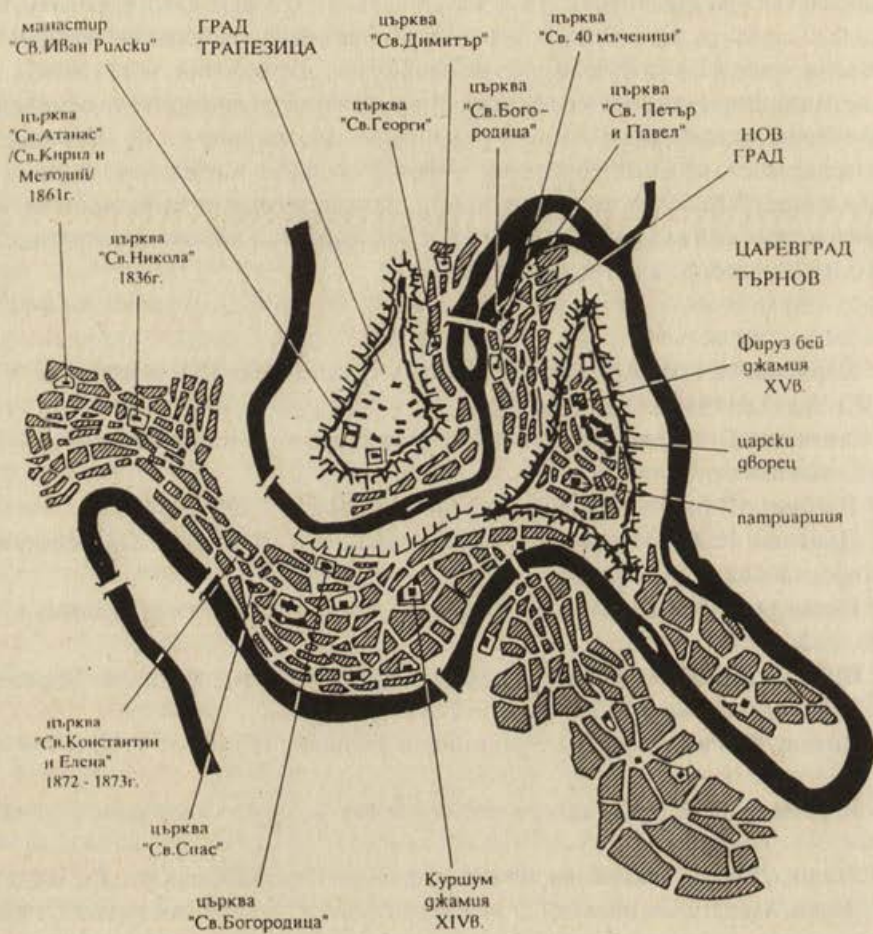
⁹ Тонев, Л. Кули и камбанарии в България до Освобождението. С., 1952.

¹⁰ Пеев, Хр. Студии върху българската възрожденска архитектура. С., 1956, с. 38.

¹¹ Хаджийски, И. Бит и душевност на нашия народ. С., 1974, т. II, с. 485, 486.

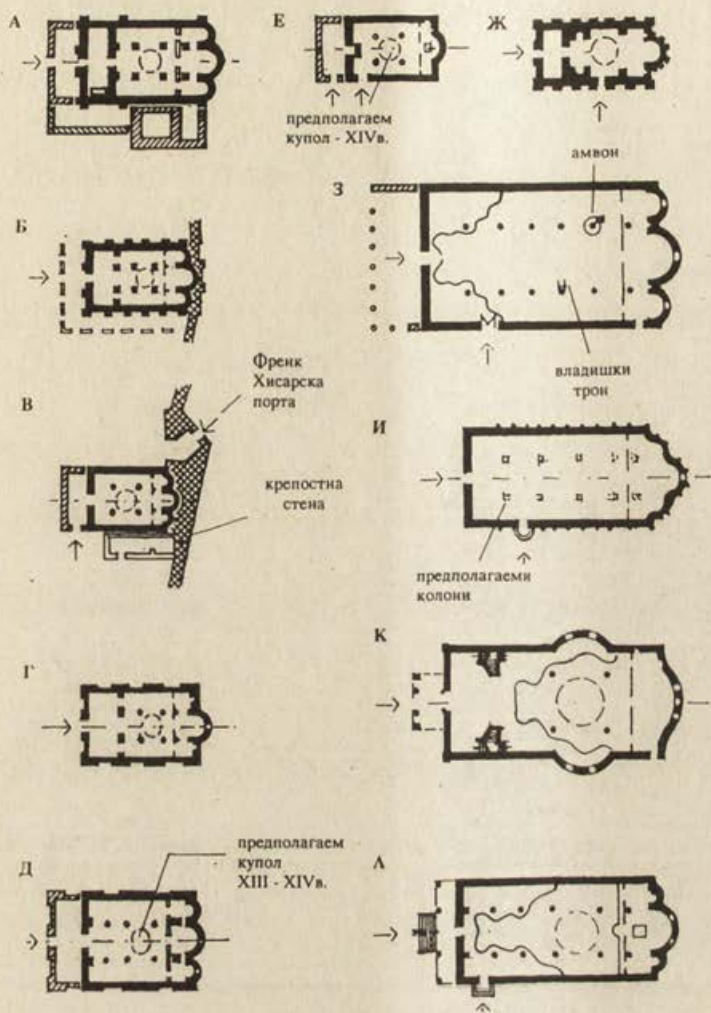
¹² Kanitz, F. Donau Bulgarien und der Balkan, Leipzig, 1882, p. 165.

¹³ Драганова, Т. Търново през XIX в. Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки - В: Изв. ОИМВТ, Варна, 1972, кн. V, с. 195.

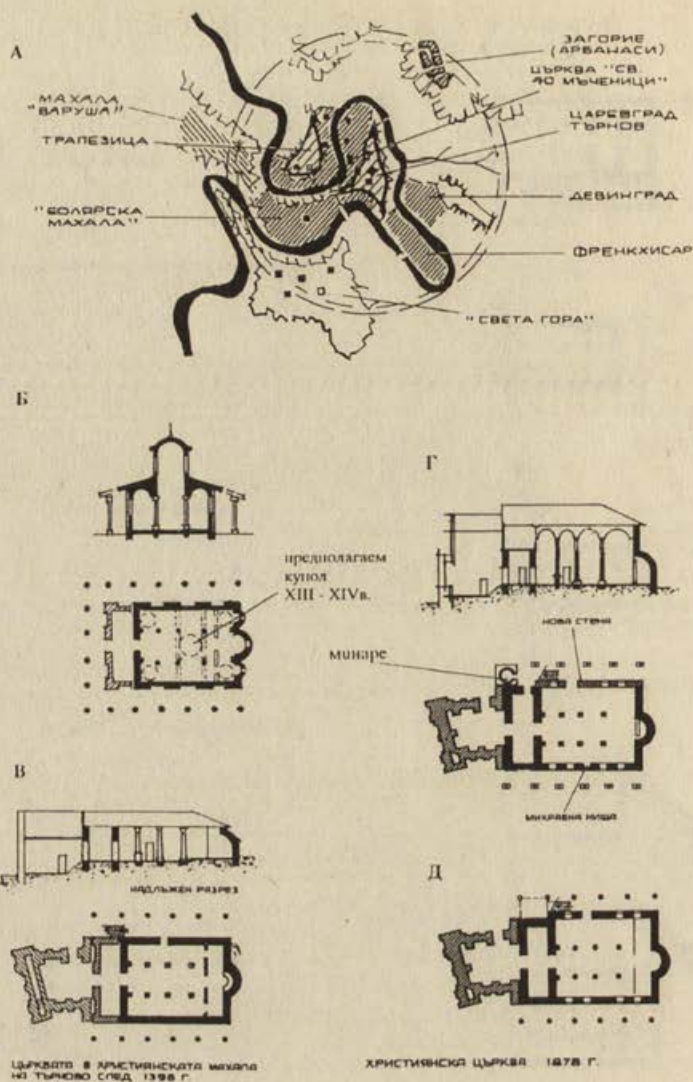

Фиг. 1. Разположение на средновековни, възрожденски и следосвобожденски църкви като елементи на селищната структура на Търновград - Търново.

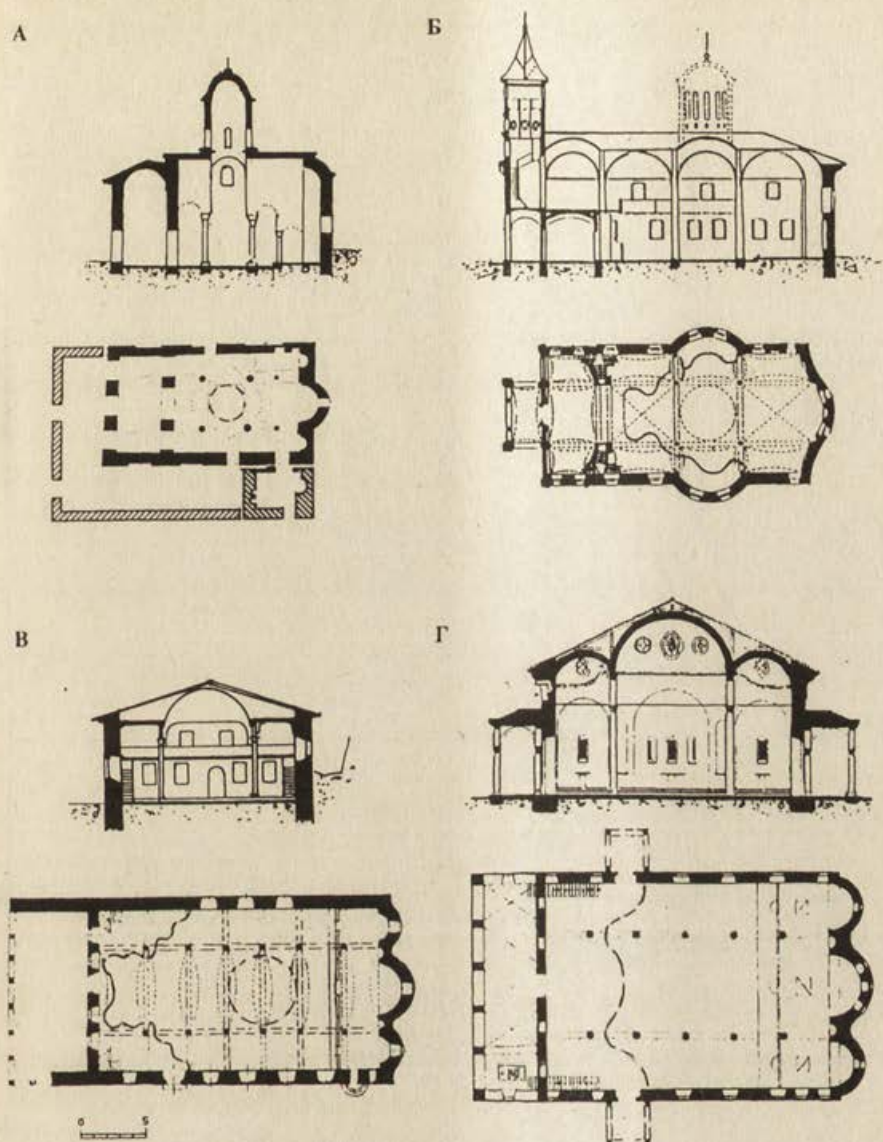
РАЗВИТИЕ НА ПЛАНОВАТА СХЕМА НА ТЪРНОВСКИ
СРЕДНОВЕКОВНИ И ВЪЗРОЖДЕНСКИ ЦЪРКВИ

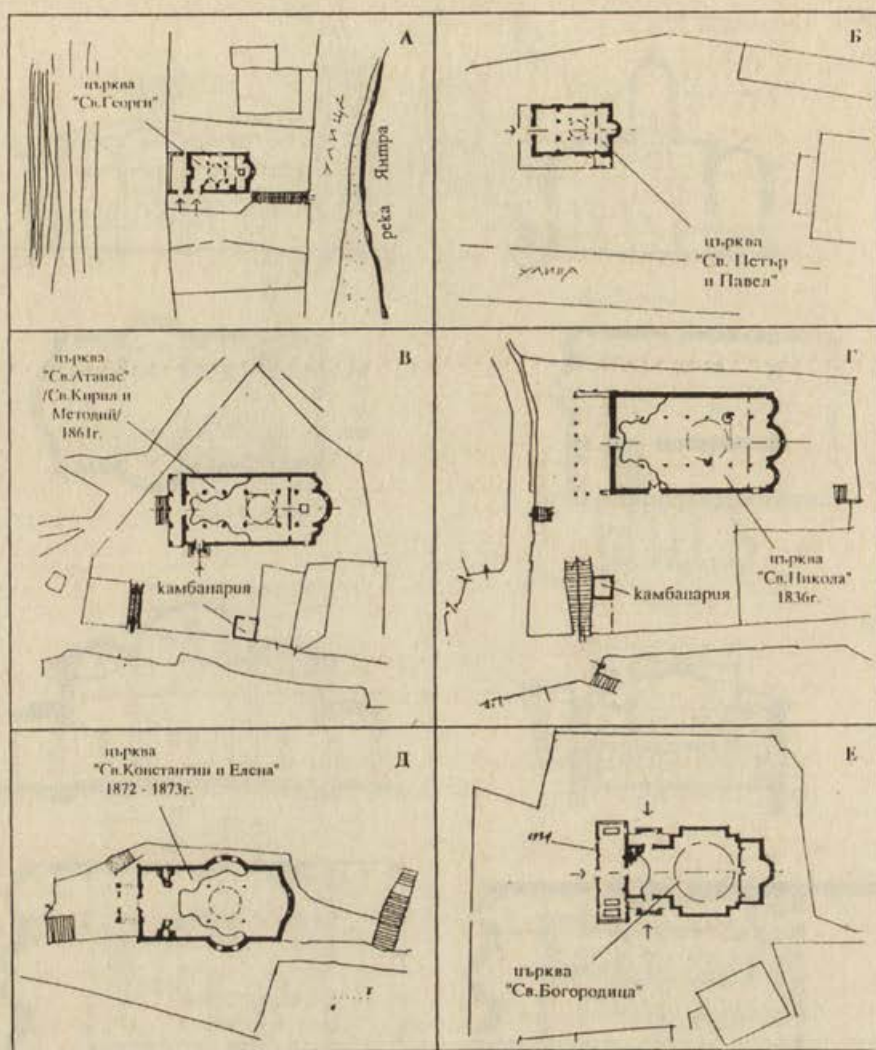
Фиг. 2. Планови схеми на селищни и манастирски църкви, градени през XIII - XIX в.: А. Патриаршеска църква "Възнесение Господне"; Б. Дворцова църква; В. Църква на манастира при Френкхисарската порта; Г. Църква на манастира "Св. Петър и Павел"; Д. Църква "Св. 40 мъченици" на манастира "Великата лавра"; Е. Църква "Св. Георги", 1836 г.; Ж. Манастирска църква "Св. Димитър"; З. Църква "Св. Никола", 1836 г.; И. "Св. Спас", 1861 - 1863 г.; К. "Св. Константин и Елена", 1872 - 1873 (Уста Никола Фичев); Л. Църква "Св. Кирил и Методий", 1861 г.

Фиг. 3. Царската църква "Св. 40 мъченици" - духовно средище за старопрестолния град: А. Зониране на укрепления Търновград; Б. Предполагаема планова схема и разрез на църквата "Св. 40 мъченици", XIII в.; В. План и разрез на царската църква с пристроения през XIV в. на запад мавзолей, след превземането на града от османските турци (1393) и наложените преустройства; Г. Преустройство на християнската църква в джамия при превръщането на манастира "Великата лавра" в дервишко теке; Д. Преустройство на джамията отново в църква.

Фиг. 4. Търновски възрожденски църкви (градени през XIX в.), продължили архитектурно-строителната традиция от времето на Второто българско царство: А. План и напречен разрез на църквата “Св. Петър и Павел”, XIII в.; Б. План и надлъжен разрез на църквата “Св. Константин и Елена”, 1873; В. План и напречен разрез на църквата “Св. Никола”, 1836; Г. План и напречен разрез на църквата “Рождество Богородично” (по арх. Хр. Попов).

Фиг. 5. Разположение на средновековни, възрожденски и следосвободенски храмове в пространството на вътрешен двор: А, Б. Средновековни църкви от XIII - XIV в.; В, Г, Д. Църкви, градени през XIX в., уста Никола Фичев; Е. Следосвободенска църква от началото на XX в., стъпила върху основите на по-ранна църква.

Фиг. 6. Фрагмент от каменната пластика, оформяща западния вход на църквата "Св. Спас", сн. 1996 г.

MEDIEVAL AND RENNAISSANCE CHURCH ARCHITECTURE OF
TURNOVO IN XIIIth - XIXth C. THE SUCCESSION AS A BASE FOR
THE DEVELOPMENT OF THE TURNOVO CHURCHES.

(Summary)

Margarita Harbova

This work is dedicated to the characteristic features of the Turnovo churches, built in the XIIIth - XIXth c. from the point of view of their co-existence as composite parts of the urban architecture.

The accent of the work is on the regeneration of the some constructional principles, typical for the Medieval churches under new circumstances of the historical development. This principles are considered as a sign of the restoration of the free state sistem, as a simbol of the national consciouness, as a sign of the realized attitude to the historical monuments and to their memory.